

Мателешко Ю.П.

Ужгородський національний університет

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ X СТОЛІТТЯ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

Політико-адміністративна система Київської Русі була наслідком проведення цілої низки заходів (реформ) руськими князями на певному етапі розвитку держави. Найбільш важливим в цьому плані було X століття, коли було закладено фундамент основних принципів функціонування державного устрою Руської держави. Політичним та адміністративним реформам саме цього періоду ми і приділимо основну увагу.

Проблема політико-адміністративних реформ у Київській Русі ще не була предметом спеціального дослідження, але все-таки деякі дослідники так чи інакше цікавились названим питанням. Основним предметом їхньої уваги були реформи Ольги та Володимира. Скажімо, Серафим Юшков вважав, що фінансово-адміністративна реформа Ольги ширша, ніж це впливає з літопису. Реформа, на думку дослідника, зачепила не тільки Древлянську землю, але і всю територію Київської держави. Суть реформи полягала в тому, що замість ліквідованих місцевих князів була створена міцна, безпосередньо зв'язана з центром місцева фінансова адміністрація (система погостів), яка замінила періодичні осінньо-зимові полюддя [9, 33-34]. Володимир Ричка розглядав названу проблему в контексті утворення Русі як держави, яке він відносить до часу правління в Києві княгині Ольги (945 – 969). Встановлення останньою більш суворого порядку збирання данини, визначення його строків і певних місць, регламентація податків були, на думку дослідника, вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі [6, 27].

Одним з перших, хто дав оцінку реформі Володимира Великого, був Михайло Погодін, який вважав, що, посадивши своїх синів по різних містах, київський князь зміцнив державу. Володимира Святославича історик назвав першим „государем-владетелем”, відмічаючи, що сини Володимира були слабші за батька, якому вони сплачували урочну данину [5, 79]. Схожої думки дотримувався і Дмитро Іловайський. Володимир, як гадав дослідник, просунув уперед об'єднання різних земель під владою одного князівського роду Ігоревичів. Київський князь при цьому залишався верховним суддею і воєначальником для всіх областей [3, 77]. Реформі 988 р. приділяли увагу й деякі радянські дослідники. Зокрема, П.Ф.Лисенко відмічав, що призначені князі спочатку знаходились на становищі посадників київського князя, відбитком чого являлись данини на його користь. Однак, як зауважував учений,

традиції племінних князівств, економічна незалежність їх від центральної влади, значна самостійність у вирішенні місцевих питань стимулювали прагнення до політичної самостійності князівств [4, 84-85]. На відміну від вищезгаданих дослідників, Петро Толочко початок проведення державної реформи відносив до часів Святослава, який посадив своїх синів по різних землях, в результаті чого вся Русь опинилась у володінні однієї княжої династії. Володимир Святославич лише завершив цю реформу [8, 46].

Враховуючи здобутки попередників, ми спробуємо дещо розширити коло реформ, які заклали основу політико-адміністративного устрою Київської Русі, поглибити дослідження реформ Ольги та Володимира, а також виявити ті неоднозначні наслідки, до яких призвели князівські починання.

Ми вважаємо, що початки проведення заходів політико-адміністративного характеру, з яких почалось формування політичної системи Руської держави, слід відносити до часів правління Рюрика та Олега. Коли Рюрик прийняв владу один, він, як пише літописець, “раздая мужемь своимь волости” [1, 8 зв.*] Це і стало початком практики роздачі володінь руськими князями своїм мужам-посадникам. Слід відмітити, що аж до часів правління Святослава на місцях сиділи в основному княжі мужі або залежні місцеві князі. Скажімо, коли у 882 році Олег виступив у похід, він захопив Смоленськ і Любеч, де посадив своїх мужів [1, 9 зв.]. Однією з умов перемир'я Олега з греками в 907 році була сплата греками данини для руських міст, бо, як каже літописець, “по темь бо городомь . седяху князья. подь Ольгом суще” [1, 12]. Щось подібне міститься і в договорі Ігора з греками 945 р. [2, 11-14].

В 970 році Святослав посадив Ярополка в Києві, Олега в Древлан, і, давши новгородцям Володимира, пішов у Переяславець [1, 27 зв.]. Це перший випадок в „Повісті...”, коли великий князь садить своїх синів у містах. Починання Святослава можна назвати першою великою адміністративною реформою, яка повинна була втримати різні володіння у сфері впливу князів роду Рюриковичів. Але що стосується централізації країни, то реформа в цьому плані була кроком назад, так як „свої сини” були більш самостійними, ніж „свої мужі”, через яких можна було напряду управляти тим чи іншим володінням, або „князі, под князем суще”, які визнавали владу київського князя як суверена, а не як батька. При живому батьку сини поводитися більш-менш мирно, але коли перший помирав, то це неминуче призводило до усобиць, що, зрештою підривало і так слабку єдність Руської землі. Таким чином, Святослав прирік Руські землі триматися не на політичному, а на родовому началі, що, зрештою, і визначило хиткість політико-адміністративної структури Київської Русі як держави. Але поряд із горизонтальною на Русі продовжувала зберігатися і

* Тут і далі йде посилання на аркуш відповідного джерела.

вертикальна владна структура (започаткована Рюриком і Олегом), яка порівняно з першою була набагато міцнішою. Це система посадництва, яка утримувала різні міста під владою одного князя.

Поряд з базовими реформами, які визначили політичний устрій Руської держави на багато десятиліть вперед, відбувалися перетворення дещо меншого масштабу, пов'язані з ім'ям княгині Ольги. У „Повісті...” є всього два уривки, які говорять про реформаторську діяльність Ольги. Під 946 р. повідомляється, що Ольга разом з сином та дружиною йшла по підкореній Древланській землі, „оуставляючи оуставы и оуроки. [и] суть становища ея и ловища” [2, 17]. А під 947 р. зазначається, що „иде Олга к Новугороду . и оустави по Мьсте . погосты и дань . и по Лузе погосты и дань и оброки . и ловища ея суть по всеи земли . и знамения и места и погосты” [1, 24]. У першому випадку, очевидно, йшло політичне підкорення Древланської землі. За І.І.Срезневським, „установити” означає „водворить порядок” [7, 1275], а „устав” може означати сукупність правил, законів [7, 1278]. Згадані становища могли служити осередками політичного підкорення древлан. Тобто вони були більше адміністративно-політичними центрами. Другий випадок говорить про більш фінансовий характер починань княгині, так як тут основною метою був збір данин і оброків. Погости, скоріше всього, були пунктами для збору цих стягнень. Отже, Ольга фактично здійснила дві реформи: політичну та фінансову. Політичні перетворення служили перш за все ліквідації племінного устрою в підкорених землях та максимальній наближеності влади до місцевих територій. А фінансово-адміністративна реформа сприяла економічному закабаленню перш за все сільських місцевостей. Очевидно, реформаторська діяльність Ольги зачепила в основному сільську (родоплемінну) Русь та носила локальний характер, так як джерела не дають відомостей про ще якісь „установлені” регіони.

Отже, X століття ознаменувалося на Русі проведенням чотирьох реформ, які й визначили політико-адміністративний устрій Київської Русі. Посадивши своїх мужів по містах, Олег тим самим заклав основи системи посадництва, що в майбутньому могло б призвести до зміцнення Руської держави. Святослав же, посадивши своїх синів по основним руським градам, в плані централізації країни зробив крок назад, так як сини в силу свого родового статусу були більш самостійними, ніж мужі, до того ж після смерті батька вони перетворювались в цілком самостійну силу, що ще більше децентралізувало державу. Відносини „батько – сини” та „брати – брати” і склали той хиткий кістяк, на якому базувалася вся політична система Київської Русі. Попередня система відносин (князь – мужі), започаткована ще Рюриком та Олегом не зникла, але змістилася з рівня „головне місто – великі міста” на рівень „ велике місто – малі міста”. Адміністративне ж підкорення деяких районів родоплемінної сільської Русі

здійснила Ольга шляхом проведення політичної (через систему становищ) та фіскальної (погостна система) реформ. Проведені протягом X ст. реформи мали двозначні наслідки. З одного боку, система мужів-посадників та становищ-погостів об'єктивно сприяла зміцненню політико-адміністративної системи держави. А з іншої сторони, відносини між князями, які претендували на основні міські центри Русі, не давали можливості зміцнюватися базовій політичній структурі Руської держави. Загальним наслідком цього стало те, що всередині хиткого політичного кістяка знаходились досить міцні політико-адміністративні зв'язки нижчого рівня, що об'єктивно вели країну на шлях роздрібленості.

Література:

I. Джерела.

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб.: Издательство Императорской археографической комиссии, 1908. – Т.2. – 940 + 88 с.
2. Лаврентьевская летопись. Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. – Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1926. – Т.1. – Вып.1. – 286 с.

II. Монографії, статті.

3. Иловайский Д. История России. Ч.I. Киевский периодъ. – М., 1876. – 334 с.
4. Лысенко П.Ф. Киев и Туровская земля // Киев и западные земли Руси в IX – XIII вв.: Сборник статей. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 81 – 108.
5. Погодин М. Древняя Русская история до монгольского ига. Т.1. – М., 1871. – 402 с.
6. Ричка В.М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // УІЖ. – 2001. – № 2. – С. 23 – 33.
7. Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникамъ. Т.3. (Р – Я). – Спб, 1912.
8. Толочко П.П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 284 с.
9. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1939. – 210 с.